

så kan man i øvrigt strides om, hvorvidt stednavne, i det mindste i registret, burde have fået tilføjet den nuværende form. En anden og væsentligere anke gælder selve sproget, som desværre indeholder så mange danskprægede vendinger, for ikke at tale om sætningsbygningen, at det visse steder ligefrem vanskeliggør læsningen.

Sammenfattende kan siges, at den stærke begrænsning af studieområdet synes at have påvirket resultaterne, men med sin udprægede forståelse for en systematisk behandling af stoffet har forf. udført et godt stykke arbejde, som kan danne et udmærket udgangspunkt for yderligere klarlægning af den indviklede livlandske problematik i denne periode. Forf. har selv gode forudsætninger til at gå videre, og det må yderligere anspejles, at der omtrent samtidig er udkommet en tysk undersøgelse af Norbert Angermann om zar Ivan IVs Livlandspolitik.

Vello Helk

Aage Fasmers Blomberg:
Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. (Odense University Press, 1973). 698 s.

Det foreliggende værk er både kronologisk og geografisk klart afgrænset, og dets intention er primært at give en beskrivende redegørelse for, hvad der egentlig skete på Fyn under svenskekrigene, og hvordan det var at leve på øen i den periode. Bogen henhører altså under den gren af historieskrivningen, som søger at genskabe fortiden i bestemte konkrete situationer – til forskel fra den gren, som analyserer enkeltfænomener,

trækker de lange linier osv. Den genskabende historieskrivning er da også ikke alene aldeles legitim, men efter mit skøn højst ønskværdig netop som modvægt til den analyserende gren, som nok har været dominerende i lang tid. Det er da også lykkedes forfatteren så at sige at genskabe fortiden ud fra dens egne forudsætninger, og værket bygger på et imponerende grundigt arbejde med de originale kilder. Med mindre der på helt uventede steder dukker ukendt materiale op, kan der næppe findes flere konkrete oplysninger frem; det vil i hvert fald kun være ganske ubetydelige småting, som ikke på nogen måde kan forstyrre det helhedsbillede, dette digre værk giver. Tilmed er det velgørende for en gangs skyld at læse en bog, som afholder sig fra enhver moraliserende belæring til fortidens mennesker om, hvad de burde have gjort i denne eller hin situation.

Men når hensigten er at skildre Fyns vilkår, må man også være berettiget til at vente, at det hele er med. Det vil naturligvis ikke sige, at endnu flere enkeltheder skulle medtages, men at alle aspekter skulle belyses. Der er imidlertid en vis, måske uundgåelig, skævhed i værket, fordi der står mest om de begivenheder og forhold, som var direkte foranlediget af krigen; men til et helhedsbillede må også høre andre forhold, som var en normal del af den fynske befolknings vilkår i hele det 17. årh. – og så naturligvis også en vurdering af, hvordan krigstilstanden indvirkede på disse så at sige normale aspekter.

I denne forbindelse kan man rejse det spørgsmål, i hvor høj grad Fyn under krigen var isoleret fra omverdenen, især i perioden fra august 1658 til slutningen af 1659? Svaret på det spørgsmål vil være af betydning for i hvert fald tre væsentlige

forhold: Den lokale administration, landsdelens økonomi og kommunikation i videste betydning. (Den svenske besættelsesmagt havde naturligvis sine egne forbindelseslinier, men de kan stort set lades ude af betragtning i denne forbindelse).

For den lokale administration var det udelukkende et spørgsmål om forbindelse med centralregeringen, dvs. med København, og s. 436 bemærkes det i forbifarten, at da krigen var forbi, havde regeringen i København kun meget dunkle forestillinger om, hvordan forholdene var rundt om i landet. Det kan vel tolkes således, at forfatteren uden videre går ud fra, at forbindelsen mellem Fyn og København havde været helt afbrudt i længere tid. Dette kan imidlertid nok dokumenteres, omend med et argumentum e silentio. Både Odensegård lens arkiv og Fyns bispearkiv er velbevaret fra denne tid, og ved at sammenholde disse arkivers indkomne breve med fynske tegnelser og registre og deres indlæg kan man få et nogenlunde holdbart billede af, hvad der har været af korrespondance til og fra henholdsvis Fyn og København. For lensmændenes vedkommende bliver resultatet, at der ikke er afsendt eller modtaget noget brev fra kancelliet mellem 7. august 1658 og 22. november 1659 – med én eneste undtagelse, idet der den 9. august 1659 blev udstedt konfirmation på en bevilling til at drive Odense apotek. Den oprindelige bevilling var af 28. juli 1658. Ingen af disse to breve findes i lensarkivet, hvilket man heller ikke kan forvente, da de formentlig er blevet leveret videre til apotekeren, og det er heller ikke muligt at afgøre, hvornår brevet af 9. august 1659 er nået til Odense, eller hvornår sagen er indgået til kancelliet. Det er dog sandsynligt, at den

kan være indkommet allerede i august 1658, da bevillingen går ud på, at efter apotekerens død måtte hans enke drive apoteket, og apoteker Ram døde faktisk allerede 4 dage efter udstedelsen (1).

Den sidste meddelelse om forholdene på det besatte Fyn, som centralregeringen fik, synes således at være den nærmest private underretning fra fru Hilleborg Krafse af 15. september 1659, som lensmanden på Nykøbing Falster sendte med sin memorial af 22. september 1659 (s. 286).

I den gejstlige administration ser der ud til at have været lidt mere forbindelse mellem Fyn og København. Et kongebrev af 23. oktober 1659 tillod Niels Krag at tiltræde embedet som sognepræst i Vigerslev sogn, skønt han – dog med urette – var udlagt som barnefader til et uægte barn. Dette brev findes både i tegnelserne og i Fyns bispearkiv, og til overflod er det endog noteret i biskop Laurids Jacobsen Hindsholms dagbog, som også giver hele forhistorien, så at man kan danne sig et skøn over, hvor lang tid det tog at få sagen ekspederet: Den 24. april 1658 kom Niels Krag til biskoppen med sit kaldsbrev, den 26. s. m. eksaminerede biskoppen ham, men hørte så om faderskabssagen og afslog at ordinere ham. Den 30. april kom der bud fra Niels Lykke til Elved med forespørgsel om, hvorfor ordinationen ikke kunne foretages, og d. 2. maj kom et brev fra Niels Lykke, lensmanden på Rugård Jørgen Kaas og Bendix Rathlou om samme sag. Niels Krag indgav en udateret ansøgning til kongen, og Jørgen Kaas påtegnede den d. 18. september.

1. De danske Apotekers Historie I. Kbh. 1925 s. 38.

Kongebrevet blev udstedt d. 23. oktober, og ordinationen fandt omsider sted d. 14. december (2).

I dette særlige tilfælde har Fyns biskop altså haft forbindelse med centralregeringen, selv om det muligvis er Jørgen Kaas, der har sørget for forsendelsen. Det kan naturligvis være et særtilfælde, men på den anden side skulle man ikke tro, at hverken lensmanden eller biskoppen ville anse denne sag for at være så vigtig, at man rent ekstraordinært ville trodse næsten uoverstigelige vanskeligheder for at få brevet frem til København.

I øvrigt har biskoppen også haft andre forbindelser med Sjælland. I september og oktober 1659 ordinerede han tre teologiske kandidater, som skulle være sognepræster på Sjælland, og det skete efter skriftlig anmodning fra de pågældende kaldsberettigede godsejere eller fra provsten (3). Det kan desværre ikke konstateres, om de tre præster kom rejssende fra Sjælland, eller hvornår de tiltrådte deres embeder. I øvrigt tyder denne fremgangsmåde på, at man på Sjælland havde vanskeligt ved at få forbindelse med sin egen biskop, men det er en anden historie.

Trods disse undtagelser må det vist være berettiget at hævde, at Fyn med hensyn til både verdslig og gejstlig administration i det store og hele var henvist til sig selv i »det svenske år«. I nogle henseender var det måske en fordel at være fri for den sendrægtige korrespondance med København, men på den anden side betød isolationen blandt andet, at der ikke kunne udnævnes nye embedsmænd. Det ville være af stor interesse at få en oversigt over, hvor mange embeder

der var vakante ved udgangen af 1659, enten fordi indehaveren var død, eller fordi han var flygtet eller af anden grund ikke kunne være til stede. Da godserne i vid udstrækning må anses for selvstændige administrative enheder, skulle dertil føjes en komplet fortegnelse over, hvor mange hovedgårde der stod tomme.

Det næste spørgsmål må så blive, hvor meget administrationen led under, at nogle af de højere embedsmænd manglede. F. eks. faldt landsdommer Vincents Steensen på Langeland i november 1658, og en ny landsdommer blev først udnævnt i februar 1660. I tilfælde af embedsmændenes fravær må det formentlig være det næste led i embedssystemet, som varetog embedsforretningerne. Det er flere steder omtalt, at handlekraftige ridefogeder kunne have stor indflydelse og hjælpe og beskytte bønderne, og det samme må vel i lige så høj grad gælde slotsfogederne og i andre tilfælde måske også skrivere. Men både fogeder og skrivere optræder så at sige som en grå, anonym masse. Vil det eventuelt være muligt at danne sig et skøn over, hvad de har betydet?

Isolationen måtte også betyde, at retssager ikke kunne appelleres til øverste instans, men dette har næppe været nogen alvorlig praktisk gene, fordi det fynske retsmaskineri gik i stå. I hvert fald er der i alle bevarede ting- og rådstueprotokoller intet indført 1658-59, og for de jurisdiktioner hvor protokollerne mangler, ser det heller ikke ud til, at der i årene efter krigen nogen steder henvises til tingsvidner eller andre tinglæste dokumenter, der er udstedt 1658-59. Imidlertid savner man i bogen en forklaring på eller nogle overvejelser over, hvorfor man egentlig standsede tingenes funktion, og hvilke konse-

2. K. S. 5. rk. III s. 726-28.

3. Ibid. s. 726.

kvenser det havde. For landstingets vedkommende såvel som for de fleste landjurisdiktioner kan man nok henvise til praktiske vanskeligheder ved at holde ting, ikke mindst risikoen ved at skulle færdes på landevejene, men dette argument er ikke gyldigt for købstædernes vedkommende, navnlig ikke for Odense, som af alle øens byer vel stort set havde de mest ordnede og trygge forhold. Rent faktisk var der da også ét hjul i retsmaskineriet, der snurrede i Odense, nemlig skifteretten. I tiden fra april til oktober 1659 blev der udstedt 7 skiftebreve i byen, og den lakune, der forekommer i skiftesagerne, fra 2. oktober 1657 til april 1659 med undtagelse af et enkelt skiftebrev udstedt 13. juli 1658, kan næppe sættes i forbindelse med krigen. Den skyldes snarere tilfældigheder, for skifteprotokollen er ikke oprindelig en protokol; den er en samling særskilte skiftebreve, som på et senere tidspunkt er hæftet sammen, og al arkivalisk erfaring siger, at lølblade uendelig meget lettere bortkommer end store protokoller.

I 1660 udstedtes der 40 skiftebreve i Odense, hvilket måske skyldes den større dødelighed, men eventuelt også kan henføres til, at behandlingen af boerne var blevet forsinket. Imidlertid angiver skifterne yderst sjældent, hvornår den pågældende person er død, og meget få af dem kan findes i Brandts uddrag af Odenses kirkebøger. Større skifter har vel måttet vente, fordi man ikke kunne få forbindelse med kreditorer uden for Fyn, men også i fredstid hændte det ofte, at et skifte trak ud i årevis, så forsinkelser i sig selv siger ikke meget. I alle skifterne i Odense indtil 1670 nævnes det kun i ét eneste tilfælde, at behandlingen af et bo er blevet forsinket p. g. a. krigen. Det

drejer sig om skiftet efter slagter Hans Jørgensens enke 13. september 1660, hvor det udtrykkeligt siges, at hun en kort tid efter Hans Jørgensens død havde været gift med Hans Pedersen, der var kommet ind i et uskiftet bo, fordi skiftet efter Hans Jørgensen ikke kunne blive afsluttet på grund af krigen⁴). Nogen nærmere forklaring gives ikke på dette tilfælde. Fra andre jurisdiktioner findes overhovedet ikke bevaret skiftesager fra 1659.

Men hvorfor ophørte tingene at fungere? Kan det skyldes, at retsbetjentene ikke var til stede, og i så fald – hvor var de da? Kan der have ligget et demonstrativt element i standsningen, en understregning af at landet er i fjendernes hænder og lov og ret dermed tilsidesat? Kan man have frygtet at blive stillet over for et krav om at tinglæse svenske ordrer, hvorved de vel ville have erhvervet lovkraft på linie med rigets egne love? Hvad årsagen end kan have været, var følgerne næppe til fordel for øens beboere. Ganske vist var der intet behov for at tinglæse nye kongelige forordninger, eftersom der ingen kom, men der var dog stadig behov for den normale civile og kriminelle retspleje, ikke mindst den sidste. Køb og salg og justering af skel kunne til nød vente, men når der ikke blev holdt ting, var den enkelte person helt hjælpeløs over for vold. Blev han bestjålet, kunne han ikke engang gå rettens vej, men var henvist til om muligt med magt at skaffe sig sine ejendele tilbage, og denne omstændighed må have bidraget stærkt til at øge den tiltagende kriminalitet og retsløshed. Muligvis kan en undersøgelse af tingbøgerne

4. Odense byfogeds arkiv. Skifteprotokol 7, 1660–67 f. 154v.

efter fredsslutningen give oplysninger om, i hvor høj grad man efter krigen anerkendte principielt kriminelle handlinger i den retsløse periode som nødværge og berettiget selvtægt.

Det kirkelige apparat synes stort set at have fungeret nogenlunde i hele perioden. Ifølge biskop Hinds-holms dagbog forblev han i Odense i hele året 1659, medens han både i 1658 og 1660 foretog adskillige rejser rundt på Fyn, hovedsagelig for at holde ligprædikener. Men fynske præster kunne øjensynlig uhindret komme til Odense, hvor de blev ordineret, mens ingen lolland-falsterske præster blev ordineret i 1659.

Til trods for at kirker og præstegårde var yndede mål for plyndringer, synes det i forbavsende grad at være lykkedes at holde kirkelivet i gang i den forstand, at de kirkelige handlinger blev udført. Kirkebøgerne omtaler normalt ikke gudstjenester, hvis ikke der har været nogen kirkelig handling i tilknytning dertil, men når en dåb foregår om søndagen i kirken – hvilket ofte udtrykkeligt nævnes – vil det i almindelighed være sket i forbindelse med en normal gudstjeneste. I de fynske kirkebøger, som er bevaret for 1659, og som gør indtryk af at være ført nogenlunde fuldstændigt, er de kirkelige handlinger jævnt fordelt over hele året undtagen i efterårsmånederne. S. 414 nævner forfatteren, at den anden plyndring i november 1659 gik hårdest ud over området Kerteminde-Odense-Nyborg. I dette område findes der kirkebøger for Fraugde, Pårup, Sanderum, Dalum og Stubberup, og i ingen af disse kirkebøger er der nogen indførsel i hele november måned. Derimod er der forbavsende nok indførsler for 28. og 30. november i Vindinge, hvis sognepræst havde måttet flygte til Nyborg,

da svenskerne brændte hans præstegård af. Forklaringen er formentlig den, at han kunne bo i Nyborg og tage de få kilometer til Vindinge. Om sognepræsten i Kullerup, som også flygtede til Nyborg, kunne klare den noget længere afstand til sit sogn, kan ikke konstateres. I selve Nyborg var der kirkelige handlinger d. 13. og 19. november.

På strækningen Odense-Middelfart mangler indførsler for november i Tommerup, Gamborg og Indslev. I Kauslunde nås en enkelt indførsel 3. november, og i Vejlbj, hvor ellers begravelserne ligger meget tæt på hinanden hele året, er der intet noteret mellem 2. november og 3. december. På den anden side har Nr. Åby, som dog ligger meget nær ved landevejen, indførsler for 15., 18. og 22. november.

På vejen Odense-Assens mangler novembers kirkelige handlinger i Brylle, mens Dreslette har en enkelt handling d. 13. november. På strækningen Nyborg-Fåborg er Ørbæk helt uden indførsler for november, Horne har en enkelt d. 6., og Fåborg for d. 13. november. Derimod synes Nordfyn at være sluppet relativt let. Skamby og Norup har adskillige indførsler for november, og det samme gælder Ejlby-Melby, skønt sognepræsten her måtte flygte fra sin præstegård. Bogense, som havde besøg af de allierede tropper, har en kirkelig handling 6. november, mens indførsler i Lunde ophører helt med d. 16. oktober, og Guldbjerg-Nr. Sandager ligeledes mangler november. Fra Syd-fyn er kun ganske få kirkebøger bevaret, men Kværndrup har dog indførsler fra november.

Til kirkebogsmaterialet kan føjes andre oplysninger om flygtende præster: Jens Bircherod skriver, at i dagene efter 14. november kom præ-

sterne fra Stenløse og Gislev til Odense. Sognepræsten i Ørbæk var borte fra sit sogn i 5 uger i efteråret 1659, hvilket passer nøje med kirkebogens lakune 16. oktober–2. december, og Barløse sognepræst vendte tilbage i december efter 5 ugers ophold i Assens. Trods de store mangler i kildematerialet giver det alligevel et klart billede af, at også det kirkelige apparat i november og delvis i december 1659 for første og eneste gang under krigen var gået i stykker.

Kirkelige handlinger kan ikke foretages uden en præst, men derimod nok uden en kirke, så selv om der f. eks. er tingsvidne på, at der i 3 år, 1658–61, ikke var gudstjenester i den ødelagte Sørup kirke, siger det intet om, at det kirkelige liv også må være gået helt i stå.

I og for sig er det forbavsende, at det kirkelige apparat så hurtigt kom i gang igen, også hvor præstegårdene brændte og sognepræsterne flygtede. Muligvis er maskineriet blevet holdt i gang af kapellanerne, som der efter alt at dømme var mange af. Ligesom for den verdslige administration ville det også for den gejstliges vedkommende være værdifuldt at få en præcis oversigt over, hvor mange sogne der ved udgangen af året 1659 var uden gejstlig betjening.

I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at det netop er på det kirkelige område, svenskerne blandede sig i administrationen, nemlig da de ville tvinge biskoppen til at ordinere en bestemt præst i Skamby sogn, og da de krævede en forandring i kirkebønnen, så Frederik III ikke skulle nævnes ved navn. I begge tilfælde afslog Hindsholm at gøre det, uden at afslaget fik konsekvenser. Svenskerne havde ganske vist truet med at hævne sig på Skovby herreds provst, hvis deres kandidat ikke fik Skamby sogn,

men der synes ikke at være sket provsten noget. Begge begivenheder fandt sted i 1658 og faldt i tråd med Karl Gustavs planer om at forsvenske Danmark (s. 341, 283).

Det andet spørgsmål i forbindelse med Fyns isolation er øens handel og skibsfart, og især handelen er nok blevet noget stedmoderligt behandlet. Den indenfynske handel er selvfølgelig også i fredstid vanskelig at få klarlagt, da den hovedsagelig var et spørgsmål om torvehandel og markeder, men udenfynsk handel forudsatte skibsfart med egne eller andres skibe. Der bringes kun meget få og spredte oplysninger om skibsfart på Fyn, og i hvert fald i den første del af efteråret 1658 må der formentlig være kommet adskillige skibe, som var hjemmehørende på Fyn, men i august 1658 befandt sig andre steder i riget eller i udlandet. Der kendes et enkelt konkret tilfælde: Skipper Laurids Pedersen fra Nyborg var i Amsterdam, hvor han i august 1658 lånte nogle penge af Nyborgs borgmesters faktor til at købe varer for (5) – det er muligvis hans skib, der i oktober kommer til Nyborg fra Amsterdam (s. 290). De forskellige udførselsforbud, som vel næppe blev særlig nøje overholdt, forudsætter også mulighed for udførsel, men det mest afgørende må være tolden, og svenskerne bestemte jo, at de danske toldere fortsat skulle fungere, men naturligvis indbetale pengene til besættelsesmagten (s. 289). Efter krigens afslutning nævnes det (s. 436), at der var 4.000 rdl. i behold hos tolder Laurids Jørgensen i Nyborg, hvilket let kan opfattes som om det drejede sig om toldindtægter. Dr. Blomberg

5. Nyborg byfogeds arkiv. Skifter uden for skifteprotokollen. Skifte efter Laur. Pedersen 1661 ff.

oplyste dog under forsvaret, at disse penge var en del af tolderens lån til kronen.

Skibsrum var desuden af overvældende militær betydning både for transporten og forsyningen af tropperne. Både fra dansk og fra svensk side lagde man umådelig stor vægt på at hindre, at skibe, skuder og både faldt i fjendens hånd, og der mangler i bogen ingenlunde omtale af vigtigheden af skibsrum. Hvis man samler dem sammen, bliver helhedsindtrykket imidlertid lidt kaotisk, som om der manglede nogle led. F. eks. nævnes s. 254, at under den korte fred blev størstedelen af de fynske skibe presset til at transportere svenske tropper. S. 258 oplyses det, at svenskerne havde beholdt de fynske skuder, og det ser ikke ud til, at de nogensinde nåede at aflevere dem. Ikke desto mindre skal de fynske skibe beslaglægges igen i efteråret 1659 (s. 364, 375). Hele afsnittet om de svenske tropper på Fyn omhandler den uafsluttede flytning af regimenterne til og fra Fyn, Jylland og Sjælland, og det var der altså skibe til, så det virker en smule overraskende, at Karl Gustav i oktober-november 1659 ikke har skibsrum nok til at sende tropper til Fyn, når han så sent som i september kunne overføre et rytterregiment til øen (s. 357). Det fremgår ikke klart, om de dertil brugte skibe er dem, der i oktober ligger i Grønsund og Stralsund efter at have overført tropper til Pommern (s. 367 f). Når det drejede sig om troppetransporter, var det egentlige problem vel snarest manglen på specielle transportfartøjer til rytteriet. Fodfolk og til nød let artilleri kunne staves sammen i hvad som helst, der kunne flyde, men der skulle god plads til at overføre heste i større mængder.

Det er formentlig umuligt at finde blot nogenlunde nøjagtige tal for, hvor mange skibe der var disponible på Fyn, men i betragtning af skibenes store militære betydning kunne man ønske en mere samlet behandling af dette spørgsmål. Desuden har det for øens levnedsmiddelforsyning været af betydning, om saltvandsfiskeriet helt ophørte, fordi alle fiskerbåde var beslaglagt.

I opgørelsen 1660 over Kerteminde's tab p. g. a. krigen opregnes også skibes, skuders og bådes ruin, både de som fjenden har taget og de, der er fordærvede eller ødelagte. 9 skuder er ruinerede og mangler sejl og redskab, 2 skuder er taget af fjenden. $\frac{1}{8}$ og $\frac{1}{4}$ skibsrum er taget af fjenden, 1 skibsrum er ganske ruineret. 1 kreier er borttaget, 2 store brettbåde er ruinerede. 1 skibsbåd og 1 stor båd samt 1 bongarnsbåd er taget, og uden nærmere forklaring nævnes 1 skibsbåd og 9 fiskerbåde (6). – Det er naturligt nok, at svenskerne beslaglagde skibe til eget brug eller tilegnede sig sejl eller andre »reservedele«, men det er uklart, om det i alle tilfælde er dem, der har ruineret de øvrige skibe og både. I skiftet efter den førnævnte skipper Laurids Pedersen fra Nyborg omtales, at han i fællesskab med borgmesteren i Nyborg ejede skibet »Fortunen«. En tid sejlede han med det i svensk tjeneste, men ved hans død i februar 1660 lå det »beskudt og forsunken« i Strømmen ved Kerteminde. Borgmesteren lod det reparere, opballe og pumpe, hvilket kostede godt 20 dlr. Skroget blev vurderet til 580 sletdaler, og der fandtes i boet også tov, sejl og andre red-

6. Fyns bispearkiv. Bjerge herreds breve. Vurderingsforretning fra Kerteminde 13. sept. 1660.

skaber, nogenledes fra fjendens ruin salveret.

Fra andre byer findes der øjensynlig ingen opgørelser over ødelagte skibe, men det kunne godt have været medtaget, at da Chr. Urne i november 1659 kom til Svendborg og skulle over til Langeland, anmodede han Schack om at få sendt transportskibe, fordi i Svendborg og på Tåsinge var alle pramme, færger og både ruineret (7). Det er ikke klart, hvad der ligger i ordet ruineret, men det må vel betyde, at skibsskrogene er for hånden, men at skibene i hvert fald ikke er sejldygtige. De ødelagte skibe i Svendborg er muligvis dem, der blev hugget i stykker i vinteren 1658-59, da svenskerne skulle lave landgangsfartøjer til angrebet mod Langeland (s. 299), og skibene ved Kerteminde er måske ved et tilfælde blevet ødelagt ved bombardementet. Men i betragtning af, at begge parter lagde så stor vægt på, at skibe ikke måtte falde i fjendehånd, kan det vel også tænkes, at svenskerne selv har sænket de skibe, der lå ved Kerteminde, så snart de blev klar over, at de måtte trække sig tilbage?

Det samme spørgsmål gør sig gældende m. h. t. skibbroerne, hvis ødelæggelse ville genere både landgang og udskibning af tropper, især af rytteriet. På dette punkt findes der faktisk en konkret oplysning – en af de meget få kilder, som forfatteren har overset. I en memorial fra Rudkøbing 1671 søges der tilladelse til at hugge tømmer i kongens skove, »eftersom skibbroen her for Rudkøbing udi senest forledne feidetid først af vores egen krigsfolk udi consideration at de svenske ikke derover skulle få landgang, siden efter de sig landet

dog bemægtiget, meget ilde blev ruineret« (8). Her er altså et klart tilfælde af, at en skibbro blev ødelagt af militære grunde, og allerede i december 1657 havde Erik Krag også tilrådet, at alle Fyns skibbroer skulle nedrives for at vanskeliggøre en svensk landgang (s. 172).

På lignende vis kan der være grund til at spørge, om andre ødelæggelser har haft militært sigte? Nedbrydningen af Åsum bro kort før slaget ved Nyborg havde et klart taktisk formål (s. 371), og svenskerne nærmede sig også den brændte jords taktik, da de søgte at stikke ild på Kerteminde, eller da de tænkte på at brænde alle landsbyer rundt om Nyborg for at vanskeliggøre en belejring af købstaden (s. 375). Det forholder sig vel sådan, at mens svenskerne i 1658 regnede med at skulle blive og derfor ikke ville ødelægge deres egne værdier, kom der et tidspunkt i løbet af 1659, hvor de på Fyn stationerede tropper regnede med at skulle rømme øen og derfor ikke så nogen grund til at skåne noget?

I forbindelse med både sø- og landtransporten er der i værket talrige eksempler på de endeløse praktiske vanskeligheder, der var forbundet med at bringe ting, personer, breve m. m. m. fra det ene sted til det andet. Det kommer kun lejlighedsvis frem i kilderne, fordi det var en del af den tids helt selvfølgelige daglige vilkår, men netop derfor er der en særlig grund til at fremhæve disse vanskeligheder stærkere, fordi den slags forhold så let glemmes og overses af nutidens mennesker. På dette punkt er det også legitimt nok at illustrere med eksempler fra tiden

7. Vilh. Lütken: Bidrag t. Langelands Historie. Rudk. 1909 s. 583 ff.

8. Rudkøbing magistrats arkiv: Dok. vedr. bro-, gade- og vejvæsen 1671-1858.

både før og efter krigen, fordi der i hele det 17. årh. ikke skete nogen væsentlig ændring i transportmidlerne. Man var til enhver tid prisgivet vind og vejr. Når det drejer sig om isvanskelighederne, tænker man uvilkårligt mest på, at de tilfrosne bæltter dannede en bro for svenskerne, men glemmer let at tage i betragtning, at både mens vandet fryser til, og ikke mindst når isen bryder op igen, kan al sejlads lammes i længere tid. Det kan således nævnes, at i 1667 sad 80 mennesker fast på Sprogø i 3 uger p. g. a. isen (9), og storm og vindstille kunne have samme virkning. Biskop Hindsholm noterer, at han i januar 1661 efter et landemøde i Maribo måtte ligge »børløs« i Sandby i 5 nætter (10).

På landjorden kunne tunge transporter i regnfulde perioder sidde uhjælpelig fast i mudder, og til alle disse ganske normale vanskeligheder kom så de specielle hindringer, som var foranlediget af krigen. I 1659 gik Københavns postforbindelse med udlandet, som ellers gik over Korsør–Nyborg–Assens–Haderslev, ad søvejen, og baron Goes, den kejserlige gesandt i København, har i et brev noteret, at der i december 1659 ingen post kunne afgå i 3 uger; den afsendte postgaliot vendte tilbage, dels p. g. a. dårligt vejr, dels fordi den mødte svenske krigsskibe. Et brev skrevet 10. januar 1660 har en påtegning d. 11. februar, at det ikke har kunnet komme afsted, fordi isen lukkede havet (11).

Alle disse praktiske vanskeligheder

9. Fr. Olsen: *Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer I*. Kbh. 1889 s. 102.
10. K. S. 5. rk. III s. 734.
11. G. L. Wad: *Bemærkninger i Anledning af Fr. Olsen: Det danske Postvæsen. H. t. 6. rk. II s. 18.*

udgjorde baggrunden for både den almindelige nyhedsformidling og for den militære efterretningstjeneste. Den fynske lokaladministration havde formentlig et indarbejdet meddelelsessystem, men det kan næppe klarlægges, hvordan det fungerede. Hvordan fik egentlig den fynske befolkning at vide, at den var i krig med svenskerne? Der er intet spor af, at det har været meddelt på tinge, og den normale fremgangsmåde ville også tage for lang tid. De originale kongebreve i Odensegård lens arkiv er ofte påtegnet, så man kan se, at de har cirkuleret til de ting, der lå under dette len, og det kunne godt vare 4–6 uger, inden de var nået raden rundt. Så længe kunne man næppe vente med at meddele krigsudbruddet. Biskop Hindsholms dagbog oplyser, at fredsslutningerne blev bekendtgjort i Odense ved trommeslagning og trompetblæsen. Roskildefreden af 26. februar blev forkyndt i Odense 2. og 6. marts, men først d. 9. marts sendtes et brev fra København til lensmændene om fredens ikrafttræden, og den blev først forkyndt i Svendborg d. 12. marts (s. 204). Freden i København blev forkyndt fra prædikestolene (s. 435), og formentlig har forkyndelse ved kirkestævne og fra prædikestolene været den normale vej. Naturligvis kan almindelig nyhedsspredning gå ad uofficielle kanaler, men også på dette område ser det ud til, at man sjældent magtede virkelig hurtig formidling. De svenske troppers hurtige fremrykning efter overgangen over Lillebælt kom tydeligt nok bag på den fynske befolkning, selv i Odense, som det fremgår af Jens Bircherods malende beskrivelse (s. 183).

De samme vanskeligheder gjorde sig gældende for den militære efterretningstjeneste, og de kommer me-

get klart frem netop i beskrivelsen af begivenhederne først i november 1659, som er ret så indviklede at følge med i. Kort efter landgangen ved Kerteminde sendte Schack en kaper med bud til Eberstein, og det er muligvis dette brev, som først nåede Eberstein d. 10. november (s. 377). Man savner dog en definition af forskellen mellem et rygte og en efterretning, når der f. eks. s. 368 skrives, at Schack hører rygter om Ebersteins landgang på Fyn, s. 369 får Sulzbach efterretning om, at Eberstein rykker frem med hele sin styrke, men derefter en melding om, at denne efterretning er forkert!

Den langsomme og besværlige efterretningstjeneste har været af stor betydning for kommandoforholdene og troppernes placering, bl. a. i de dage, da Karl Gustav sad i Korsør og så at sige ville kommandere slagets gang på Fyn (s. 372). Schacks vanskeligheder ved at komme i forbindelse med Eberstein var af samme art. Disse vanskeligheder er forklaringen på, at efterretningstjenesten kun kunne fungere inden for korte afstande. Da den dansk-nederlandske flåde ankom til Fyn, havde man tydeligt nok på dette tidspunkt ingen viden om de svenske troppers placering, men hvis man fra Kiel havde sendt en spion til Fyn, ville hans rejse tilbage let tage så lang tid, at efterretningerne ville være helt forældede, når flåden nåede Fyn.

En stor del af de aspekter, som her er blevet efterlyst, findes faktisk i bogen, men så spredt, at det er højst indviklet at stykke dem sammen. Det er i det hele taget et væsentligt savn, at der ikke i det afsluttende kapitel er trukket flere linier op ad systematiske baner. De afsluttende overvejelser tager mest sigte på at vise, hvilken rigshistorisk betydning det

foreliggende værk har, og der ankes bl. a. mod J. A. Fridericias vurdering af krigens årsager. Denne kritik kunne med god grund være blevet udstrakt til Fridericias syn på den danske adel og dens totale mangel på »almensind« (12). Dr. Blomberg giver selv et helt andet indtryk af den fynske adel, som både udviste stor offervilje m. h. t. forsvaret og gjorde en stor indsats for at mildne kårene for deres bønder.

Først og fremmest savner man dog en sammenfatning af resultaterne netop for Fyns vedkommende og dermed for lignende regionale undersøgelser både for denne og andre perioder. Dem må læseren selv stykke sammen, og det kræver en vis energi at komme gennem dette omfangsrige værk. Men det lønner sig, for det er oven i købet morsomt! I særdeleshed er skildringen af stændermødet i Odense ganske uforlignelig, og siden »Gøngenhøvdingen« og »Dronningens vagtmester« har i hvert fald under tegnede ikke læst noget om svenskekrigene så underholdende som denne bog.

Anne Riising

Fridlev Skrubbeltrang:
M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97. (BOL OG BY 7. Landbohøistorisk Selskab 1973). 117 sider.

Hoveriet var op til landboreformerne det tungeste åg, der hvilede på bønderne. Det var ikke blot arbejdet på herregårdsmarken (avlingshoveriet), men mange andre former for arbejdsydelser. Hovedproblemet lå i,

12. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage.* Kb. 1894 s. 41-49, 185.